लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
"कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥")

छत्राकं, क्ली, (छत्त्रा इव कायतीति । कै+कः ।) किम्पाकः । छत्त्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १९ ।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥")

छत्राकः, पुं, (छत्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति । छत्र+अक्+अच् ।) जालवर्व्वूरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी, स्त्री, (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥

छत्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति । अति+छद्+ष्ट्रन् ।) छत्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ पालघ्नः ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्राधान्यं, क्ली, (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव । छत्रा + स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोँड़कछाता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ छत्राकम् ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९ । इति श्रीभागवतम् ॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । छर्द्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दोषकारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्रिकाया गुणः । अतिदोषकारित्वम् । अन्यच्छत्रिकाभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥

छत्री, [न्] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्र+इनिः ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥")

छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

छद, त क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं सकं सेट् ।) छदयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च शुद्धै
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति सजश्च ॥")

छद, कि ष संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) कि ष, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद, म कि ष ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) छदयति पुत्त्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्त्रम् । (यथा, रामायणे । २।५५।६ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥")
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्युः ।) पत्त्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६९ ।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥"
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥ तमालपत्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्त्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्त्राणि यस्य ।) भूर्ज्जपत्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥

छदिः, [स्] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच् +"अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०९ । इति इसिः । "इस्मन्त्रन्क्विषु च ।" ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥")

छद्म, [न्] क्ली, (छदते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः । अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छलतपस्वी । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसन्धी २ वैड़ालव्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वात् इनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति । छन्द+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ९ । ७ ।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ! ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥")
वशः । इत्यमरः ।३।३।९८ ॥ अभिलाषः । इति भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रहसि त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च छः ।" उणां । ४ । २१९ । इति असुन् चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥")
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्व्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
एषामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समं समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् ॥ (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश । यदुक्तं तत्रैव,
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥"
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य ग्रन्थाः छन्दोविचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्याद्युक्तलक्षणोदाहरणादीनि लिख्यन्ते ॥